

ШЛЯХЕТСЬКІ ЗАМКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ У СВІТЛІ АРХІТЕКТУРНО-АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

© Омельчук Б.А., 2013

Розглянуто проблеми архітектурно-археологічного вивчення шляхетських замків Західного Поділля у контексті сучасних пам'ятко-охоронних потреб, а також основні етапи історії західноподільської кастеології. Проаналізовано спроби реставрації замкових комплексів, визначено основні проблеми збереження фортифікаційних пам'яток.

The article enlarges on the issues of architectural and archaeological study of the castles of the nobility in Western Podillya in the context of modern needs of the protection of cultural heritage. The attempts to restore the castles' complexes are analyzed, and the main issues of the protection of fortification monuments are defined.

Шляхетські замки Західного Поділля посідають визначне місце серед пам'яток оборонного мистецтва Західної України. За концентрацією збережених на поверхні решток давніх оборонних шляхетських дворів XIV–XVIII ст. цей регіон немає рівних в Україні.

Їх ключова роль в історії українських земель є очевидною. Адже замкам Західної України відводилась важлива роль у системі оборони краю від постійних нападів ординців у другій половині XV–XVII ст.

Особливості архітектури, матеріальної культури мешканців військового та господарського значення шляхетських замків є важливою проблемою української медієвістики. Їх укріплення відігравали роль не лише центрів землеволодіння, але й становили основу оборонної інфраструктури землі. Ліквідація Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. різко змінила ситуацію у землеволодінні, що призвело до поступового занепаду давніх шляхетських гнізд. Найбільше постраждали дерев'яні замки, від яких залишилися лише сліди земляних валів та ровів.

Могутні оборонні споруди, якими були замки та фортеці Західної України, що неодноразово витримували облоги та наступи завойовників, сьогодні нерідко підпадають на очак. Справа їх порятунку, що особливо стала актуальною у XX ст., залежить від інтересу у суспільстві до цих німих свідків минувшини.

Особливе місце серед історико-культурних регіонів України займає Західне Поділля, де на порівняно невеликій території зосереджена значна кількість середньовічних замків, які утворювали ешелонований оборонний заслін на шляхах до центрів Галичини та польських земель.

Питання дослідження витоків замкового будівництва на землях Галичини гостро постало ще у XIX ст., коли в краї виникають перші пам'ятко-охоронні інституції. Їм належала провідна роль в архітектурно-археологічному вивченні давніх фортець.

Історія цього питання неодноразово досліджувалась у сучасній історичній літературі. Цьому питанню присвячені, зокрема роботи М.В. Бевза, В. Парація, В. Добрянського, М. Сохацького, Л. Строць, В. Чайки та інших учених [2; 3; 7–16]. Однак у вказаних дослідженнях основна увага зосереджена на окремим замках, але недостатньо уваги приділено загальному історичному контексту дослідження пам'яток оборонної архітектури.

У цій роботі ставимо за мету відобразити на основі доступних нам літературних джерел проблему вивчення, збереження та використання замків та фортець Західного Поділля в історичному аспекті.

Питання історії західноподільських замків віддавна хвилювало багатьох дослідників. Ці проблеми порушувались в історико-краєзнавчих оглядах, здійснених у середині XIX ст.

М. Балінським та Т. Ліпінським, а згодом численними авторами гасел “Słownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich”.

Протягом майже усього XIX ст. замки Західного Поділля поступово потрапляють у поле зору істориків [4, с. 190]. Багато з них на той час ще залишались спадковою приватною власністю. Хоча вже тодішній стан замків бажав бути кращим, проте, наприклад, замок у Чорткові ще мав добре збережені дахи та житлові кімнати. Існував навіть проект пристосування Чортківському замку під урядові установи, а у 1863 р. у ньому була розміщена в'язниця для польських повстанців [14, с. 108].

Відповідно до чинних тоді законів, опікуватися пам'ятниками, зокрема і замками, належало їхнім власникам, які здебільшого просто не мали можливості власним коштом утримувати об'єкти у належному стані. Так, у 1893 р. Збаразький замок у тодішньої його власниці Гелени Потоцької (вдови Вінцента Потоцького), яка вийшла за бельгійського князя Де Ліня, купив Тадеуш Нементовський, який був нотаріусом у Кіцмані. Проте, коли австрійська влада зобов'язала нового власника навести порядок у місті, він, не маючи на це коштів, у 1904 р. продав замок [16, с. 324].

Предметне вивчення західноподільських замків розпочалося вже на рубежі XIX–XX ст. Так, цікаві дані про ці замки, замчища та городища знаходимо у працях археолога В. Пшибиславського [18], архіваріуса А. Чоловського та пам'яткознавця Б. Януша [17]. Щоправда, рівень науки на той час дозволяв не завжди правильно хронологічно розчленувати середньовічні укріплення. З-поміж усіх наукових праць донині утримує свою наукову вартість дослідження польського історика XIX ст. Б. Заморського [21] з історії Поморянського замку, в якому використані актові джерела, які не дійшли до нашого часу.

Дослідження пам'яток оборонної архітектури у міжвоєнний період виконувалися відповідно до завдань створеної з цією метою служби охорони пам'яток при воєводських управліннях. Вивчення та збереження найважливіших пам'яток, зокрема, архітектурних, належало й до компетенції інших установ. Так, у 1924–1926 рр. фотографування пам'яток архітектури, зокрема й замків з метою збору матеріалів до архіву, проводило Міністерство громадських робіт Польщі [13, с. 51]. 7 липня 1928 р. було видано розпорядження міністра віровизнань та освіти про здійснення реєстру пам'яток [20, с. 123]. Незалежно від державних інституцій проводили свої дослідження вчені НТШ. Так, у 1930-х рр. городища та замчища Західного Поділля вивчались відомим українським археологом Я. Пастернаком [7].

У складі Міністерства віровизнань і народної освіти протягом 1924–1931 рр. керівництво пам'ятко-охоронною роботою здійснював департамент мистецтва, а в 1931–1936 рр. – департамент культури і мистецтва. У 1936–1939 рр. цю функцію виконував департамент науки і вищих шкіл Міністерства віровизнань і народної освіти.

Територія міжвоєнної Польщі була поділена на вісім округів, на чолі яких стояли іменовані міністром окружні хранителі. Так, Західне Поділля належало до складу V консерваторського округу з центром у Львові (з 1923 р. включав у себе Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства), очолюваного Богданом Янушем (В. Карповичем) [4, с. 75].

У межах цієї діяльності відбувалась спорадична реставрація окремих замків. Так відбувалося, зокрема, в Бережанах. Тодішній власник замкового комплексу Якуб Потоцький передав його на правах оренди військовій частині, яка дислокувалася тоді у Бережанах, – піхотному полку прикордонних стрільців. Після цього з ініціативи командира полку, полковника Станіслава Відацького були проведені значні роботи з консервації замкових споруд, дослідження підземель, підземних ходів і здійснена досконала фотофіксація пам'ятки. Львівський фахівець – архітектор, професор Й. Баденський – зробив досконалий проект відтворення пам'ятки [16, с. 324].

Активну діяльність з дослідження та відновлення зруйнованих замків у 1920–1930-х рр. проводило Подільське туристично-краєзнавче товариство (далі – ПТКТ). Зокрема, воно відновило одну вежу оборонного замку в селі Кривче сучасного Борщівського району, в якій були обладнані кілька приміщень для мандрівників [5, с. 220].

Частково відновлений стараннями місцевої влади на початку 1920-х рр. Чортківський замок, який спочатку був наданий в оренду місцевим купцям під склади, у 1930-х рр. переходить під опіку Чортківського відділу ПТКТ. На той час його керівником був відомий сучасник, професор гімназії

ім. Ю. Словацького Юзеф Опацький. Розпочалась відбудова пам'ятки. Стараннями старости Єжи Мушинського у повітовому бюджеті було виділено окрему статтю на проведення робіт. На ці кошти вдалося здійснити наукову консервацію пам'ятки, відбудувати одну з веж, а також провести ремонт замку з подальшим його пристосуванням під туристичну базу. Великий внесок у популяризацію пам'ятки в цей час зробив Ян Костка – замковий екскурсовод і доглядач відділу ПТКТ у Чорткові [14, с. 108].

Часткові пам'ятко-охоронні і реставраційні роботи у 1930-х рр. проводилися і на Скалаподільському замку XVII ст. [1, с. 29]. У цей самий період також склалася практика виділення державних коштів на проведення охоронних і реставраційних робіт на Терехівському, Кудриньському та Язловецькому замках [8, с. 129].

Значні ремонтно-реставраційні роботи у 1920–1930-х рр., завдяки активному втручанням держави, вдалося провести в замку у Збаражі. Зокрема, державні чинники змусили тодішніх власників – братів Явців – подарувати твердиню державі. Замок знаходився у користуванні польської парамілітарної організації “Стржеlec”. Незважаючи на відсутність достатніх коштів, у 1928 р. була розпочата відбудова замку у повному обсязі [14, с. 325]. Істотних зрушень у цих роботах вдалося досягти лише після того, як у 1932 р. реставраційні роботи взяла під свій контроль громадська організація “Товариство офіцерів резерву за відбудову замку в Збаражі”.

За державної підтримки товариство розгорнуло грандіозну пропагандистську кампанію з метою привернути увагу громадськості до проблем відбудови замку у Збаражі. З цієї нагоди була видана так звана “Золота книга фундаторів відбудови замку князів Вишневецьких в Збаражі” (1937) з сотнями імен жертводавців, серед яких, окрім приватних осіб, фігурувало багато державних та приватних організацій – міністерств, банків, косяолів, які допомагали відроджувати замок. Протягом п'яти років (з 1933 по 1938 рр.), були зібрані доволі значні кошти, які дали змогу активно проводити роботу з відбудови замку.

Завдяки ретельно контрольованому використанню грошей вдалося вже у 1936 р. завершити перший етап відбудови лівого крила замку. Згодом була проведена часткова реставрація в'їзної вежі, відбудоване праве крило замку, відновлена частина склепінь, віконних обрамлень, частково зроблено перекриття даху [16, с. 326]. Роботи, які проводилися протягом п'яти років, припинилися у кінці 1938 р.

У 1930-х рр. здійснювались також окремі архітектурні дослідження, зокрема замку XIV–XVII ст. в Язлівці, Б. Гверкеном. В опублікованій у 1967 р. у Варшаві монографії “Замок Язловецький” міститься докладний аналітичний матеріал з визначеними етапами будівництва та порівняльним аналізом у контексті регіону та Європи [19].

Однак, незважаючи на усі зусилля громадськості і держави, у міжвоєнний період не вдалося істотно призупинити процес руйнування багатьох замків. Ті оборонні споруди, які опинилися за межами магістральних доріг часто просто зникали з поверхні землі. Так сталося, зокрема, із замком у Заваллі. Належно не охоронялись виявлені відомим львівським археологом Я. Пастернаком пізньосередньовічні замчища у с. Нараєві та Мечишеві [7, с. 5]. Як результат, від їхніх руїн збереглися лише топоніми “Замчисько” [6, с. 58–59].

У післявоєнний радянський період відношення до пам'ятко-охоронної роботи у влади різко змінилося. Акцент робився на збереженні та вивченні пам'яток, які засвідчували соціальну боротьбу у XX ст. Натомість пам'ятки старовини передбачалося цілеспрямовано руйнувати. Збереглося чимало свідчень такої діяльності у 1940–1980-ті рр. [13, с. 109; 16, с. 326]. Так, в результаті байдужості зникли з поверхні землі у цей період чимало оборонних пам'яток, серед яких і рештки замку XVII ст. з вежею у с. Касперівці Заліщицького р-ну в урочищі “Башта”, земляні вали замків в Котові, Конюхах тощо.

Як виняток, у післявоєнний період періодично обстежувались оборонні укріплення на предмет виявлення городищ княжої доби. Так, 1949 р. О. Ратич провів розвідкові дослідження, в ході яких були обстежені обидва береги Дністра протяжністю 100 км, від гирла р. Коропець до гирла р. Джурич [10]. На лівому березі Дністра були обстежені городища в Заліссі, Коропці, Стінці та поселенні в Губині.

Дослідженням, а також плановому ремонту та реставрації на Західному Поділлі підлягали винятково ті замкові споруди, які можна було пристосувати до господарських чи культурних потреб. Багато таких робіт планувалося провести відповідно до постанови уряду УРСР у 1958 р. [16, с. 327].

На той час, наприклад, технічний огляд Чортківського замку від 28 березня 1963 р. зафіксував великі вивали кладки у стінах. Верхні ряди кладки стін веж піддавались значному вивітрюванню і руйнуванню; деякі ділянки стін загрожували обвалом. У зв'язку з цим у 1963 р. були виконані роботи з консервації руїн та стін веж за проектом Республіканських реставраційних майстерень за участі архітекторів Р. Бикової та О. Годованюк [14, с. 108].

Однак нерідко ці невеликі ремонтні роботи здійснювалися без належного наукового вивчення пам'яток. Про археологічні дослідження не могло навіть йтися, а т. зв. "реставрація" часто полягала у включенні у давні конструкції дешевих залізобетонних елементів, які, зрештою, змінювали структуру замкових приміщень та інтер'єрів. Характерним прикладом подібної діяльності можна вважати роботи у Збаразькому замку, проведені у 1970–1980-х рр. [16, с. 327]. Вони розпочиналися ще у 1965 р., відповідно до проекту київського архітектора М. Говденка.

З 1980-х років провідною організацією з виконання дослідницьких та проектних робіт на оборонних пам'ятках Західного Поділля стає Львівський інститут Укрзахідпроектреставрація, очолюваний відомим кастеологом Іваном Могитичем

Проголошення незалежності України зумовило якісно новий поштовх пам'ятко-охоронної роботи. Було запроваджено, зокрема, комплексне архітектурно-археологічне вивчення пам'яток, які планувалося реставрувати. Для безпосередньої пам'ятко-охоронної роботи розпочалося створення мережі державних історико-архітектурних заповідників. Першим у лютому 1994 р. був створений заповідник у місті Збаражі. Згодом, у 2001 р. такий самий заповідник створюється у місті Бережани. Головними об'єктами, основою заповідників стали замки. У 1999 р. на баланс Державного історико-архітектурного заповідника у місті Збаражі був поставлений Вишнівецький палацово-парковий комплекс XVIII ст., збудований на місці замку, а у 2001 р. – замок XVII ст. у місті Скалаті Підволочиського району. 11 лютого 2010 р. на баланс Національного заповідника "Замки Тернопілля", створеного 2005 р. на основі Збаразького заповідника, передано ще багато пам'яток оборонної архітектури XIV–XVII ст. [14, с. 109].

Відтак Національний заповідник "Замки Тернопілля" поступово перетворюється на основний центр з дослідження пам'яток оборонного мистецтва Західного Поділля. Працівниками заповідника виконуються планові дослідження із вивчення підпорядкованих їм замків [9; 13; 15; 16]. Щоправда, слід відзначити певне нехтування вимогами стосовно обов'язкового археологічного нагляду за масштабними роботами, які, наприклад, були проведені на Збаразькому замку у 2004–2006 рр. Вони кардинально змінили обличчя замку, оскільки передбачали відтворення контуру другої лінії оборони – валів та кам'яних ескарпів, відновлення оборонного рову навколо замкового дитинця та інших його елементів. В такий спосіб уся територія замкового дитинця і другої лінії оборони отримала статус повністю відтвореної пам'ятки.

Активно долучаються до вивчення замків Тернопілля також місцеві краєзнавці. Тут слід відмітити чортківського краєзнавця. В. Добрянського, який детально вивчив етапи забудови замку в Чорткові, планувальної структури його віддалених земляних ліній оборони. Серед доробку краєзнавця є також виявлення замчища XIV–XVI ст. у с. Біла на р. Серет тощо. Ретельна фіксація давніх замчищ проводиться і на Бережанщині [6].

Науковим підґрунтям для подальших реставраційних робіт повинні були послужити планові археологічні дослідження, які охопили за останні 15 років більшість замків Західного Поділля, а саме: Тербовлянський (1996–1997 рр. – Інститут "Укрзахідпроектреставрація", 2002 р. – Тернопільська обласна інспекція охорони пам'яток історії та культури, 2011 р. – ДП ОАСУ "Подільська археологія"), Тернопільський (2007 р. – ДП "ОАСУ Подільська археологія"), Язлівський (Львівський інститут "Укрзахідпроектреставрація"), Микулинецький (1988 р. – Інститут суспільних наук АН УРСР), Збаразький (2004 р. – Львівський національний університет 1997 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Тернопільський обласний краєзнавчий музей), замок XVII ст. у с. Новосілка Заліщицького р-ну (2007 р. – Заліщицький краєзнавчий

музей), замок XIV–XVII ст. у с. Нирків Заліщицького р-ну (2006, 2009 рр. – ДП ОАСУ “Подільська археологія”), замок XVII ст. в с. Касперівці Заліщицького р-ну (1991 р. – Заліщицький краєзнавчий музей), Скалатський замок XVII ст. (2007–2008 рр. – ДП ОАСУ “Подільська археологія”) та ін. [12]. Усього на території Тернопільської області археологічними дослідженнями охоплено розвідками 23 замки, що становить 10 % від загальної кількості замків та замчищ Тернопільщини.

З цієї причини багато середньовічних укріплень досі мають розмите датування. Частина з них – це шляхетські замчища, зведені на рештках городищ княжої доби. На інших (наприклад, у Тростянці, Урмані) не зібрано датуючого матеріалу.

Незважаючи на позитивні зрушення, що відбулися у дослідженні замків Західного Поділля за останні двадцять років, потрібно відзначити, що прогресуюче руйнування оборонних укріплень значно випереджає пам’ятко-охоронні заходи.

1. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації // *Фортифікація України: матер. Міжнар. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні.* – Кам’янець-Подільський, 1993. – С. 46. 2. Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження // *Записки наук. товариства ім. Шевченка.* – 2001. – Т. 241. – С. 84–112. 3. Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкції оборонних споруд Чортківського замку в XVII ст. // *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів’я: зб. матер. 2-ї Всеукр. наук.-практ. конф.* – Кам’янець-Подільський, 2012. – С. 134–136. 4. Омельчук Б.А. Охорона та використання замків та фортець Західної України: історичний аспект // *Вісник Національного ун-ту “Львівська політехніка”.* – № 724: Держава та армія. – 2012. – С. 74–80. 5. Омельчук Б. Замки Західного Поділля як об’єкти пам’ятко-охоронної діяльності // *Там само.* – С. 168–172. 6. Парацій В. Пізньосередньовічні замчища басейну річки Золота Липа // *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: матер. Міжнар. наук.-практ. конф.* – Галич, 2010. – С. 54–63. 7. Пастернак Я. Праісторичні та ранньоісторичні пам’ятки Бережанщини // *Бережанська земля: Історико-мемуарний зб.* – Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1970. 8. Петровський О. Проблеми збереження та використання замків Тернопілля: ретроспектива та сучасне вирішення // *Матер. наук.-практ. конф. “Замки Тернопілля – невід’ємна складова історико-культурної спадщини України”.* – Збараж: Видання Національного зап-ка “Замки Тернопілля”, 2006. – С. 124–130. 9. Підставка Р. До питання витоків мурованого оборонного будівництва середнього Подністрів’я: Язловець // *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів’я: зб. матер. 2-ї Всеукр. наук.-практ. конф.* – Кам’янець-Подільський, 2012. – С. 148–152. 10. Ратич О.О. Археологічні розвідки на верхньому Дністрі в 1949 р. // *Археологічні пам’ятки УРСР.– К., 1955.* – Т. 5. – С. 158–164. 11. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // *Літопис Борщівщини: наук.-краєзнавч. зб.* – Борщів, 1994. – Вип. 1. – С. 4–15. 12. Строчень Л. Археологічні дослідження замків Тернопілля // *Волино-Подільські археологічні студії.* – В. III: Пам’яті Ю.М. Малєєва (1941–2006). – Луцьк, 2012.– С. 192–196. 13. Терський С.В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині.– Львів: Вид-во Національного ун-ту “Львівська політехніка”, 2010.– 380 с. 14. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у XX столітті // *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів’я: зб. матер. Всеукр. наук.-практ. конф. на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам’янець-Подільського державного історичного музею-заповідника (Кам’янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 15–16 листопада 2011 р.).* – Кам’янець-Подільський, 2011. – С. 106–111. 15. Федорів Т. Власники Чортківського замку: до питання переходу власності // *Археологія & фортифікація Середнього Подністрів’я: зб. матер. 2-ї Всеукр. наук.-практ. конф.* – Кам’янець-Подільський, 2012. – С. 145–148. 16. Чайка В. Збаразький та інші пізньосередньовічні замки Тернопільщини як пам’ятко-охоронні об’єкти // *Археологічні студії /Ін-т археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ.* – Вип. 4. – Чернівці, 2010. – С. 324–332. 17. Czolowski A., Janusz V. *Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego.* – Tarnopol, 1926. – 199 s. 18. Przybysławski W. *Repertorium zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi wschodniej.* – Lwów, 1906. – 82 s. 19. Guerguin B. *Zamek Jazłowiecki.* – Warszawa, 1967. 20. *Wiadomości archeologiczne.* – Warszawa, 1929. – Т. 9. 21. Zamorski B. *Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana.* – Lwów, 1867. – 184 s.